

Kirkko ja suojeluskunnat. Järkiavioliitto, pakkoavioliitto vai epäpyhä allianssi?

Sisällissodan tunnetuimmaksi papiksi nousi Suodenniemen kirkkoherra Kaarlo Julius Kalpa. Punakaartilaiset surmasivat kirkkoherra Kalvan oletettavasti helmikuun 13. päivänä 1918. Hänen kuolemastaan tehtiin eräs valkoisen Suomen myytti, yhtä lailla kuin Onni Kokosta, sisällissodan tunnetuimmasta lapsisotilaasta. Kalvan kammottava kohtalo oikeutti monelle valkoiselle ne teot, joista muuten oli syytä vaieta.

Touko-kesäkuussa 1918 valkoisen Suomen lehdistössä kiersi taajaan kuvaus Suodenniemen kirkkoherran raakalaismaisesta murhasta ja kiduttamisesta. Tämä kuvaus, yhdessä mm. Kouvolan veripelloista kertovien kuohuttavien uutisten kanssa oli osaltaan epäilemättä muokkaamassa ilmastoa kurinpalautukseen otolliseksi – ellei se sitä jo muutenkin ollut. Suodenniemen kirkkoherra oli uutisten mukaan surmattu kiduttamalla, ja ruumis oli asetettu seisomaan kahden kiväärin pistinten varassa kainaloista, silmät puhkottuna ja raamattu kainalossa. Olipa hän eräiden kuvausten mukaan jopa tullut ristiinnaulituksi oman kirkkonsa alttarille.¹

Näistä kuvauksista missään ei ollut vähäisimmässäkään määrin perää. Totta oli, että kirkkoherra oli ammuttu punakaartin kuulustelun jälkeen, ja hänen ruumiinsa oli jätetty tien oheen. Teko oli jo sinänsä pöyristyttävä, raaka ja raukkamainen, ja sen uutisointi olisi ollut kuohuttava ilman journalistisia lisukkeitakin. Samalla se edusti tyypillisimmillään sisällissodan terroria, sitä terroria, johon punaiset – ja myös valkoiset – vastustajiensa suhteen valtaamallaan alueilla syyllistyivät. Yhä edelleen vuoden 1918 sodasta käydyssä julkisessa keskustelussa silti pilkahtelevat esiin nämä kidutustarinat.

Kirkkoherra Kalvan kohtalo oli myös eräs niistä myyteistä, jonka voi katsoa sinetöineen valkoisen Suomen ja Suomen luterilaisen kirkon yhteyden. Yhteyttä osoitti se, että kaikki valkoiset – myös papisto – olivat kärsineet ja taistelleet punaista petomaisuutta vastaan, ja heidän tuli tässä taistelussa olla yhtenäisiä myös rauhan palauduttua maahan.

Kalvan ja yhdeksän muun papin kohtalo punaisten käsissä talvella 1918 oli osaltaan määrittämässä luterilaisen kirkon papiston paikkaa sisällissodan jälkeisessä Suomessa. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, että papisto olisi kokonaisuudessaan kannattanut sokeasti kaikkia valkoisten tekoja. Se ei myöskään tarkoittanut sitä, että papiston suhde maailmansotien välisen valkoisen Suomen näkyvimpään sisällissodan perintöön – suojeluskuntiin – olisi ollut täysin itsestään selvä ja ongelmaton.

* * *

1 Kuvauksista *Paavolainen* 1966, 251–252 ja 254. Kts. myös *Tikka* 2006 a, 35–36.

Papiston ja suojeluskuntien välinen yhteys sai alkunsa sisällissotaan johtaneen kehityksen tuloksena. Monella tapaa papiston ja suojeluskuntaliikkeen liitto muistutti muun sivistyneistön ja suojeluskuntaliikkeen välistä ideologista liittoa, mutta jonkin verran se myös poikkesi siitä.²

Aika marraskuusta 1917 huhti-toukokuulle 1918 oli merkinnyt epävarmuutta ja pelkoa tulevaisuudesta sille suomalaiselle paikalliselle valtaeliitille, joka koki olevansa – ja myös tilanteen muututtua sodaksi oli – uhattuna. Punakaartien vallankumous merkitsi tälle eliitille aikaisemman yhteiskuntajärjestyksen ja sen instituutioiden kumoamista tai vähintäänkin niiden vallan kyseenalaistamista. Kapina kohdistui paitsi maan valtiollista ja kunnallista hallintoa, myös teollisuuden ja liike-elämän johtoa vastaan.

Miehittämällään alueella punaiset asettivat kaikille yhteiskunnan tasoille oman hallintonsa; paikallisen kunnallisen ja valtiollisen hallinnon, sekä teollisuutta kontrolloivat järjestelmät. Kauppa, teollisuus, liikenne, tiedonvälitys ja maataloustuotteiden välitys asetettiin punaisen kaartin ja sen siviilihallinnon valvontaan. Kirkko jäi tässä tilanteessa osin harmaalle alueelle: paikka paikoin papisto saattoi jatkaa toimiaan entiseen tapaan, toisin paikoin taas pappeja – kuten muitakin oletettuja valkoisia – kohtaan kohdistui repressiivisiä toimia.

Papistolla oli, kuten porvarillisella puolella ylipäänsäkin, joutuessaan punaisen miehityksen alaiseksi valittavanaan kaksi tietä: joko pysytellä sivussa sodasta tai liittyä valkoiisiin. On todettu, että papiston suhde sotaan vaihteli aseellisesta osallistumisesta puolueettomaan ja passiiviseen tapahtumien seuraamiseen.³ Tämä lähestymistapa leimasi papiston suhdetta myös suojeluskuntaliikkeeseen, josta muodostui valtaryhmitymiä puolustavan valkoisen kansanliikkeen sotajoukko.

Tässä papisto ei erottautunut muusta valkoisesta väestöstä: Siinä, missä monet talolliset, kauppiat ja teollisuuden johtomiehet jäivät punaisten miehittämille alueille suojelemaan hallinnoimaansa tai omistamaansa omaisuutta, tekivät kirkonmiehet vastavassa tilanteessa samoin. Papistoon kohdistunut terrori ja kirkon häpäisy keskittyivät lähinnä rintama-alueelle. Yhteensä kymmenen pappia surmattiin, puoleensataan pappiin kohdistui väkivaltaa ja seitsemisenkymmentä pappia jätti virkapaikkansa punaisten miehittämällä alueella.⁴

Kun punaisten valtaamalle alueelle jäi 250 seurakuntaa, oli kirkkoon kohdistettu terrori ”suhteellisesti ottaen vähäistä”⁵. Punaisen miehityksen ja väkivallantekojen mentaalinen merkitys oli kuitenkin aikalaisille valtava järkytys; punaisten väkivalta ylitti ”kaiken sen, mitä he olivat kokeneet, myös sen, mitä he olivat pitäneet mahdollisenakaan.”⁶ Kaikki tämä oli kuitenkin valkoisia eliittejä – myös papistoa – vastarintaan yhdistänyttä ja ohjasi näiden eliittien yhtymistä valkoiseen liikkeeseen, vaikka kaikkia valkoisen sotavoiman tekoja ja arvoja ei myöhemmin olisi voitu hyväksyäkään.

2 Kirkon ja suojeluskuntien suhdetta on valottanut laajimmin *Kena* 1979, muista asioita sivuavista tutkimuksista mainittakoon mm. *Hersalo* 1962; *Murtorinne* 1995; *Peltonen* 2003; *Selén* 2000; *Selén & Pyllkkänen* 2003; *Fingeroos* 2004; *Tikka* 2006 a.

3 *Kena* 1979, 54.

4 *Kena* 1979, 59–61; *Murtorinne* 1995, 117.

5 *Kena* 1979, 64.

6 *Vares* 1993, 297.

Kirkon toiminta valkoisessa Suomessa sitoutui valkoisten taisteluun sekä normaalien toimiensa että sodan aiheuttamien toimien suhteen. Valkoisten sankarihautajaiset olivat tässä keskeisenä tekijänä; ne yhdistivät valkoisen kansan ja antoivat papistolle roolin valkoisen kansan lohduttajana, samalla kun uudet virkatehtävät, kuten sotilasvalatilaisuudet ja suojeluskuntien lippujen vihkimiset rakensivat yhteyttä papiston ja uuden järjestysvallan, suojeluskuntien välille. Rintamalinjan toisella puolella papiston rooli oli lähes peilikuva valkoisesta Suomesta. Vaikka yksittäisiä kertomuksia pappien osallistumisesta punaisten kaatuneiden hautajaisiin on olemassa, lienevät tällaiset tapaukset hyvin poikkeuksellisia: pääosin papisto leimattiin vallankumouksellisten mielissä harmittomaksi mutta epäluotettavaksi vanhan vallan edustajaksi, ja se jäi monin paikoin punaisen miehityksen sivustakatsojaksi.

Suhde rankaisutoimiin

Suojeluskuntien rooli sisällissodan valkoisena paikallistason poliisina ja tuomarina antoi niille alusta alkaen vahvan ja aikaisemmista vallanpitäjistä täysin poikkeavan aseman paikallisyhteisössä. Vaikka on todettava, että suojeluskunnat toimivat keväällä 1918 armeijan käskyjen ja paikallisyhteisön vaatimusten välisessä ristitulella, merkitsivät niiden toimivaltuudet laajinta mahdollista valtaa mikä siviileillä Suomessa koskaan ennen sitä tai sen jälkeen tuli olemaan.⁷

Papisto, kuten valkoinen kansa muutenkin, toivoi jonkinlaisen oikeuden toteutuvan sodan päätyttyä. He, kuten muukin valkoinen kansa uskoivat automaattisesti, ettei hallituksen armeija syyllistyisi tässä suhteessa mihinkään moraalisesti arveluttavaan. Kun näin ei näyttänyt olevan – valkoinen kurinpalautus näytti ylittävän sen rankaisun rajat, jota kansalaisten oikeustaju vaati – papiston ja paikallisten suojeluskuntien suhde kriisiytyi.

Kun valkoisen kurinpalautuksen aalto huhti-toukokuulla 1918 sitten pyyhkäisi yli vallattujen alueiden, papiston suhtautuminen näyttää seurailleen yleistä valkoisen sivistyneistön suhtautumista väkivaltaan. Papiston, kuten muukin sodasta sivussa oleva siviiliväestön käsityksille leimaa-antava piirre oli tietämättömyys siitä, miten valkoinen armeija toimi.

Avoin kritiikki rankaisutoimia kohtaan oli kuitenkin vähäistä; osaltaan tähän vaikutti armeijan toimien arvostelun kieltävä sensuuri, osin järkyttävät tapahtumat tekivät papistonkin tässä tilanteessa passiivisiksi sivustaseuraajiksi. Paljon on toki olemassa kertomuksia siitä, kuinka paikalliset papit yrittivät hillitä ”koston henkeä” ja paikallisia teloituksia; tästä on kuitenkin olemassa harvinaisen vähän tarinaa vahvistavaa todistusaineistoa. Ennemminkin nämä tarinat kertonevatkin ihmisten aina ja kaikkialla esiintyvistä psykologisista halusta selittää asiat parhain päin. Kun myöhemmin valkoiset rankaisutoimet nähtiin moraalisesti tuomittavina, olisi niitä tietysti järkevien ihmisten pitänyt vastustaa jo onnettomuuden tapahtuessaakin.

Eräs seikka tosin todistaa varsin vastaansanomattomasti papiston suhtautumista valkoiseen terrorismiin. Kenttäoikeuksien jäseninä ei esiinny papistoa.⁸ Näiden oikeuksien

⁷ Tikka 2006 a, 65–66.

⁸ Tikka 2004, 324.

jäseninä esiintyvät käytännöllisesti kaikki muut paikallisen eliitin ryhmät; kauppiaat, liikemiehet, talolliset, valtion ja kuntien virkailijat, teollisuuden työnjohto. Siinä, missä pitäjän poliisi, kansakoulunopettaja, kauppias tai varakas talollinen osallistuivat oikeudenjakoon, papit näyttävät pysyneen siitä sivussa.

Suhtautuminen valkoiseen kurinpalautukseen aiheutti hajaannusta suojeluskuntien sisällä; monin paikoin paikalliset esikunnan kokivat melkoisia jäsenvaihdoksia keväällä 1918. Tätä liikettä selittää juuri suhde rankaisutoimiin. On oletettavaa, että papiston edustajat olivat tässä tilanteessa ensimmäisiä esikunnista lähteneitä. Papiston suhtautumista sisällissotaan muutti entistäkin ambivalentimmaksi toimiminen vankileirien sielunpaimenina. Työn ideologiset, jopa uudelleenkasvattamiseen tähdänneet jalot päämäärät kuoriutuivat nopeasti pois järkyttävien inhimillisten kärsimysten keskellä.⁹ Papiston kokemukset vankileirityöstä vaikuttivat sekä suhtautumiseen punaisiin että valkoisiin.

Suhde sisällissodan jälkeen

Kari Selénin ja *Ali Pylkkäsen* mukaan niissä suojeluskunnissa, jotka koottiin uudelleen elokuun 1918 sk-asetuksen pohjalta, esikuntiin kuului myös papistoa. Pappiin saattoi törmätä suojeluskunnan kasvatusohjaajana, jonka tehtävänä oli suojeluskuntalaisten henkinen valmennus. *Selén* ja *Pylkkänen* korostavat esikuntien elitististä luonnetta; ”oli tavallista että pitäjän laillista yhteiskuntajärjestystä kannattaneet silmäätekevät olivat mukana esikunnassa.”¹⁰ Tämä voidaan myös nähdä suorana jatkumona sotaoloista.

Eräs näkyvä paikallisen suojeluskunnan ja papiston yhteistyön muoto olivat erilaiset suojeluskuntien juhlatilaisuudet: valatilaisuudet, sodan päättymisen ja paikkakunnan vapauttamisen vuosijuhlat. Käytännöllisesti katsoen lähes kaikissa Suomen kaupungeissa ja kunnissa vihittiin käyttöönsä paikallisen suojeluskunnan lippu, lähes jokaisen seurakunnan hautausmaalle nousi valkoisten sankarivainajien muistomerkki.

Näissä seremonioissa on kuitenkin jo nähtävissä voimakas muodollisuuden tuntu. Kun tiedetään, miten vaikeassa roolissa kirkon edustajat olivat sisällissodan jälkeisessä Suomessa valkoisen ja punaisen kansan välissä voi hyvällä syyllä kysyä, kuinka paljon kirkon edustajat olivat mukana virkansa puolesta, kuinka paljon todellisesta vakauksestaan.

On selvää, että täysin valkoisten arvoja kannattaneitakin papiston joukossa oli: punaisen terrorin rokottamalla ja punaisesta miehitysvallan aikana kovia kokeneilla seuduilla myös papisto otti selvemmin kantaa tapahtuneeseen. Seuduilla, joissa valkoinen kokemus oli vallitseva – Etelä-Pohjanmaalla ja laajemminkin pohjoisessa Suomessa – ei ollut myöskään syytä kyseenalaistaa valkoisten toimintaa. Sen sijaan seuduilla, joilla valkoiset olivat suorittaneet ankan puhdistuksen, mielialat olivat rajusti jakautuneita ja papiston rooli problemaattisempi. Osallistumalla vapaussodan juhlintaan papisto enemmän tai vähemmän tuli osoittaneeksi paikkansa paikallisessa hegemoniassa niille,

9 Papiston vankileirikokemuksista kts. *Pekkalaisen* artikkeli tässä kirjassa ja *Pekkalainen & Rustanius* 2007, 172–224.

10 *Selén & Pylkkänen* 2004, 33.

jotka eivät näihin juhliin osallistuneet. Suhtautumisessa oli myös sävyä, jotka noudattelivat joko poliittista jakolinjaa tai kielteisten kokemusten määrää: sosialidemokraatit pyrkivät nopeasti integroitumaan takaisin maan poliittiseen elämään siinä, missä liikkeen vasen laita pyrki tekemään selvän pesäeron kirkon, valtion ja suojeluskuntien suuntaan. Oli myös selvää, että sisällissodan ”jälkiselvittelyssä” surmattujen omaisilla suhde valkoisia tukeneeseen papistoon säilyi kriittisenä.

Kyse oli myös siitä, että kirkko oli suojeluskuntien järjestämissä seremonioissa asetettuna tiettyyn rooliin, jonka suojeluskunta määrittä. Kuten valkoista yhtenäisyyttä tutkinut *Miika Siironen* toteaa, valkoiset käyttivät hyväkseen sotaa edeltäneitä kansallisia traditioita, jotka siirrettiin valkoisten oman kulttuurisen yhtenäisyysprojektin, vapaussotakultin osaksi. Vapaussodan vapautusjuhlat ja muistopäivät toistuivat joka vuosi, ja niihin liitettiin itse sodan muistamisen lisäksi kansallisia, kulttuurisia ja uskonnollisia symboleja; liput, juhla- ja uskonnolliset puheet, isänmaalliset laulut ja virret.¹¹ Valkoinen julkisuus imi sisäänsä sotaa edeltäneen maailman tukipylyvät; virkamieskunta ja valtiovalta olivat torjuneet punaisen kapinan väistymällä vallankumouksen tieltä ja antamalla suojeluskunnille statuksen hallitusvallan sotajoukkona, yrityselämä oli tukenut taloudellisesti vapaustaistelua, kirkko oli siunannut taisteluun lähteneet ja siinä kaatuneet sankarit, talonpojat olivat vapauden maalle taistelleen armeijan selkäranka.

Tämän näkyvän yhteisen hengen taustalla oli kuitenkin ongelmallisia, ristiriitojakin aiheuttavia tekijöitä. Suojeluskuntien toimintaan liittyi ensimmäisinä vuosina levottomuutta, joka purkautui joissakin tapauksissa myös oman piirin sisälle. Olen kirjassani *Valkoisen hämärän maa* kertonut tapauksen, jossa paikkakunnan kirkkoherra ja nuori suojeluskuntalainen joutuivat keväällä 1920 erikoiseen konfliktiin.

Pylkönmäen kirkkoherra piti suojeluskuntalaisille kasvatustaloudellista luentoa keväällä 1920. Hän moitti puheessaan niitä, jotka aiheuttivat käytöksellään häiriötä julkisilla paikoilla olemalla humalassa. ”Jotkut olivat ottaneet sen henkilökohtaisena loukkauksena,” kirkkoherra arveli myöhemmin.¹² Kun sitten vietettiin suojeluskunnan alipäällystökurssin päättäjäisiä, ne päättyivät kirkkoherran osalta välikohtaukseen, jossa nuori, juopunut suojeluskuntalainen uhkasi käydä häneen käsiksi. Kun kirkkoherra aikoi poistua paikalta, häntä uhattiin samanhenkisellä miesjoukolla, ja lopulta poliisin oli saatettava kirkkoherra kotiinsa. Tapaus päättyi suojeluskunnan kurinpitolautakunnan käsittelyyn. Kurinpitolautakunta antoi riidanhaastajalle vain nuhteet. Asiaa pidettiin suojeluskunnan sisällä siis täysin mitättömänä, joka vaati vain periaatteellisen rangaistuksen.

Välinpitämätön suhtautuminen ilmeisiin järjestyshäiriöihin suojeluskuntaliikkeesä sen ensimmäisinä vuosina rohkaisi tappelunhaluaan hallitsemattomia nuoria miehiä ajautumaan konflikteihin. Tämä tilanne johti huomattavan laajaan väkivaltaan; kolmena sisällissotaa seuranneena vuotena tapahtui 326 poliittista väkivallantekoa, joissa osallisina – niin uhreina kuin tekijöinä – oli lähes aina suojeluskuntalaisia. Lähes kolme neljästä väkivallanteosta, jossa suojeluskuntalainen oli osallisena, päättyi vasta-

11 *Siironen* 2004, 155; myös *Fingeroos* 2004, 323–338.

12 SArk SKY Hall.Os. Fb 13, Kirjeet 1920 Jyväskylän Sk-piiri SKYlle 31.5.1920. Pylkönmäen Sk kirjelmä, kurinpitolautakunnan pöytäkirjan jäljennös, Kirkkoherra Revon kirje jne; Samasta *Tikka* 2006 a, 129–132.

puolen kuolemaan.¹³ Tämä väkivallantekojen raju purkautuminen oli huolestuttavaa siksi, että suojeluskuntien tarkoitus oli tarvittaessa turvata järjestystä, ei häiritä sitä. Väkivalta saattoi kohdistua myös oman piirin sisälle; jopa kirkkoherrakin olisi voitu hakata, jos siltä olisi tuntunut.

Kyseessä on yksittäinen, hyvin poikkeuksellinen tapaus, mutta on houkuttelevaa ajatella, että kyse on myös laajemmin papiston – ehkä yleisemminkin sivistyneistön – ja suojeluskuntien suhteita 1918–1919 heijastelevasta tapauksesta. Suojeluskuntien tietynlainen arvaamattomuus ja käytännössä lähinnä väkivaltamonopoliin perustuva arroganssi, joka saattoi pahimmillaan johtaa edellisenkaltaisiin konflikteihin, oli osaltaan tekemässä eroa suojeluskuntien ja kansalaisyhteiskuntaa rakentavan sivistyneistön – siis myös suojeluskuntien ja papiston välille 1920-luvun Suomessa.

Myös virkatoimissaan papisto saattoi joutua törmäyskursseille suojeluskunnan kanssa.

Tragedian mittasuhteet

Seurakuntien papisto sai keväällä 1919 Tilastolliselta Päätoimistolta tehtäväkseen koota tietoja vuoden 1918 sodan yhteydessä menehtyneistä seurakuntien jäsenistä; tätä tilastoa kutsuttiin sittemmin Papiston Tilastoksi.¹⁴ Vielä keväällä 1919 huomattavasta osasta (erityisesti punaisia) surmansa saaneita liikkui ainoastaan huhuja, eivätkä omaiset kaikissa varmoissakaan tapauksissa halunneet olla missään tekemisissä kirkon edustajien kanssa. Tämä oli ongelmallista, sillä kuolintiedot perustuivat omaisten tai viranomaisten antamaan ilmoitukseen; läheskään kaikista kaatuneista ja ammutuksi tulleista ei tietoja oltu ilmoitettu seurakunnille.

Myös varmojen tietojen kirjaamisessa papisto kohtasi huomattavia vaikeuksia, sillä jo käsitteiden määrittely aiheutti epätietoisuutta. Siinä, kumpaan puoleen surmansa saanut kuului, oli suuria epäselvyyksiä, puhumattakaan kaavakkeen antamasta varsin kaavamaisesta kuolinsyyjaosta. Kaikki papit eivät ymmärtäneet edes merkitä vankileirillä kuolleita luetteloihin, koska, kuten oululainen kaavaketta täyttänyt pappi ilmoitti, ”– en voi tietää, kuka heistä on kuollut sodan johdosta.”¹⁵ Kaikki tämä kuvastaa hyvin sitä, miten epäselvä kokonais käsitys aikalaisilla – tässä tapauksessa papistolla – oli vielä tuolloin tapahtuneesta.

Saadakseen täsmällisiä tietoja Papiston Tilastoon papisto oli väistämättä tekemisissä paikallisten suojeluskuntien esikuntien kanssa. Paikallisilla esikunnilla oli tieto paitsi omista kaatuneista, myös virkatyönsä vuoksi tieto vankileireillä kuolleista ja usein myös kenttäoikeuden tuomiosta ammutuista punaisista. Paikalliset esikunnat laativat touko-heinäkuussa 1918 jokaisesta vankileirillä vankina olleesta punaisesta näiden syyttämistä varten valtiorikosoikeuksissa oman lausuntonsa; tästä syystä tieto vankina olosta ja myös vangin myöhemmästä kohtalosta oli käytännössä aina suojeluskunnalla.

13 Tikka 2006 a, 173–179.

14 Hartman 1970. – Oireellista kylläkin, varsinaista tutkimusta tästä aineistosta ei tehty ennen kuin yli neljäkymmentä vuotta se kokoamisen jälkeen.

15 KA PT Oulun kaupungin kaavake.

Huhti–toukokuussa 1918 pidetyistä kenttäoikeuksien istunnoista paikalliset suojeluskunnat olivat laatineet pöytäkirjat ja ne olivat esikunnan hallussa. Kenttäoikeuden tuomiosta ammuttujen nimet, kuolinajat ja kuolinpaikat olivat näiden asiakirjojen olemassaolon vuoksi nekin hyvin suojeluskunnan paikallisen esikunnan tiedossa.

Papisto käytti jonkin verran laajemminkin suojeluskuntaverkkoa 1920- ja 1930-luvulla yrittäessään varmistaa vuonna 1918 surmansa saaneita punaisia koskevia tietoja. Suojeluskunnat näyttävät myös omasta aloitteestaan toimittaneen papistolle tietoja ammutuista ja vankileireillä kuolleista.

Seurakuntien aineistoissa on tästä yhteistyöstä myös suoria merkintöjä; itse asiassa ei ollut edes harvinaista, että tämä yhteistyö mainittiin. Miehikkälän seurakunnan kuolleiden ja haudattujen kirjaan kirjattiin toukokuulla 1918 kuolleen punakaartilaisen kohdalle myöhemmin seuraava lisätieto: ”Todistuksen kuolemasta antoi Kotkan suojeluskunnan esikunta 1929.”¹⁶ Samanlainen maininta löytyy Kymin seurakunnan luetteloista: ”Kauppi, Taneli, työmies on Kuolemajärven suoj. k:n Esikunnan ilmoituksen mukaan 23.1.1924 ammuttu kapinallisena keväällä 1918.”¹⁷ Kivennavan seurakunnan kuolleiden luetteloa täyttänyt pappi merkitsi surmansa saaneiden punaisten kohdalle kuolintietoa vahvistavana seikkana sen, että henkilöt oli ”(...)Ammuttu sota-oikeuden tuomitsemana. Kaikki 23 edellistä merkitty paikallisesikunnan ilmoituksesta.”¹⁸

Paikkapaikoin jo varsin pian sodan jälkeen näkyy laaditun myös varsin kattavia luetteloita sodassa surmansa saaneista, nimenomaan punaisista, joiden tiedot muuten olisivat olleet varsin puutteellisia. Tällä työllä oli sekavissa väestötieto-oloissa tietysti oma tilastollinen merkityksensä, mutta myös samalla valtaisa mentaalinen vaikutus. Papistolla oli näin jo hyvin varhaisessa vaiheessa tiedossaan paikallisen tragedian mittasuhteet. Heidän oli myös suhtauduttava tavallista valkoista väestöä vakavammin hävinneiden kertomiin järkyttäviin vankileiri- ja teloituskuvauksiin, osoittivathan vainajien luettelot ja kootut tilastot sen, että puheissa oli perää. Tämä ei ole voinut olla vaikuttamatta papiston suhtautumiseen suojeluskuntiin; olivathan monin paikoin syyskesällä ”uudelleen” muodostetut suojeluskunnat suoraa jatkumoa sisällissodan suojeluskunnille. Kun nyt tiedetään lähes sadan kunnan surmansa saaneiden luvun ylittävän sata henkeä, on osittaistenkin tietojen vaikutus ollut valtava.¹⁹

Kuolintietojen kirjaamiset heijastavat mielenkiintoisesti kirkonmiesten asenteita; ääripäänä voisi pitää erään pohjoishämäläisen seurakunnan kirkonkirjassa olevaa mainintaa talvella 1918 surmatun naisen kohdalla: ”ammuttu haureuteen vajonneena:” On tosin heti korostettava, että tämä merkintä on varsin poikkeuksellinen.²⁰ Jonkin verran näkyy merkityn erikseen surmansa saaneiden punaisten johtomiehiä tyyliin ”paikallisia punikkien johtohenkilöitä, saaneet rangaistuksensa Viipurissa,” mutta valtaosa vainajista on kirjattu ajankohtaan nähden varsin neutraalisti: ”ammuttiin kapinallisena,” tai: ”ammuttiin punakaartilaisena.” Olennaista tässäkin asiassa on se, että kymmenien

16 KA SSPA Miehikkälän seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luettelo 1918 s. 51.

17 KA SSPA Kymin seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luettelo 1918.

18 KA SSPA Kivennavan seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luettelo 1918 s. 963.

19 *Westerlund* 2004, 64–67.

20 Tämän kirjoittaja on Suomen Sotasurmat 1914–1922 -projektin yhteydessä tutustunut käytännöllisesti katsoen kaikkien Suomen luterilaisten seurakuntien kuolleiden ja haudattujen luetteloihin ko. ajankohdalta ja myös käynyt läpi puolensataa rippikirjaa, joiden tutkimisen yhteydessä tehtyihin edellinen arvio perustuu.

ammuttujen kirjaaminen vaikutti papiston asenteisiin ja saattoi heidät kysymään, oliko tämä kaikki ollut loppuun saakka tarpeellista.

Luvattomia hautoja?

Paikallistasolla kirkon ja suojeluskuntien suhteeseen loivat säröjä myös ammuttujen haudat. Kevään 1918 repressiotoimien yhteydessä vähintäänkin satoja punaisia oli paikallisten kenttäoikeuksien tuomiosta ammuttu kotipitäjässään ja haudattu usein varsin sattumanvaraisesti hautausmaiden ulkopuolelle. Haudat muodostuivat pian sodan jälkeeseen ongelmaksi, sillä ne olivat laittomia. Jo hygieniasyyt vaativat hautojen siirtoa, valitettiinpa hautojen vaikeuttavan – ymmärrettävistä syistä – maankäyttöä.²¹ Syissä kiinnittää huomiota niiden pragmaattisuus, mutta on oletettavaa, että pragmaattiset perustelut kätkivät sisään myös muita, yleisinhimillisiä motiiveja.

Seurakuntien rippikirjamerkinnoista näkee, että jonkin verran ammuttujen hautojen siirtoja on tapahtunut jo kesästä 1918 alkaen, varsinkin, jos kyseessä on ollut yksittäisen ammutun hauta, jonka vainajan omaiset ovat varmuudella tienneet. Varsin pian näyttäisivät myös alkaneen sekä metsähautojen että seurakuntien hautausmailla olleiden joukkohautojen siunaamiset. Kovin yleisiä nämä siunaamiset eivät ilmeisesti ole olleet, mutta tapauksia löytyy kuitenkin varsin helposti. Kymin kuolleiden ja haudattujen luettelon mukaan jo ”– 12/5 1918 vihki past. F. A. Penttinen Parikan kankaalle haudattujen 60 punakaartilaisen (niin sanottujen ”Malmin huligaanien”) haudan.”²² Sysmässä ilmoitettiin 5. heinäkuuta 1918 haudatuksi Otamon hautausmaalle kristillisen tavan mukaan neljä taistelussa helmikuussa kaatunutta ja viisi ”sotalain mukaan” 17. huhtikuuta ammuttua punakaartilaista.²³

Näissä tilaisuuksissa papisto jouti väistämättä samanlaiseen puolentalantilanteeseen kuin osallistuessaan vapautusjuhliin, näyttäytyihän metsähautojen vainajien siunaaminen monelle valkoiselle yhtä suurena rienauksena kuin vapausjuhlinta hävinneelle osapuolelle.

Kirkollisasiain toimituskunnan oli oletettavasti seurakunnista tulleiden hautojen siirtoja koskevien ilmoitusten seurauksena otettava virallisesti kantaa näihin siirtoihin. Se antoikin elokuun puolivälissä 1918 ohjeen, jonka mukaan ”kuolemaantuomittujen punakaartilaiden ruumiit” saatettiin siirtää epävirallisista joukkohaudoista virallisiin hautausmaihin.²⁴ Tähän viralliseen lupaan suojeluskuntien paikallisesikunnat suhtautuivat ”melkoisella levottomuudella.” Lupa saattoi esikuntien toimihenkilöt inhotta-vaan välikäteen, vaativathan omaiset ohjeen julkistamisen jälkeen suojeluskuntien esikunnilta entistä ponnekkaammin tietoja siitä, mihin kukin tuomittu oli haudattu:

21 Teloitettujen hautoja koskevaa keskustelua, muistoja ja unohtamista ovat laajasti käsitelleet *Peltonen* 2003 ja *Fingeroos* 2004.

22 KA SSPA Kymin srk:n kuolleiden ja haudattujen luettelo 1918.

23 KA SSPA Sysmän srk:n ulkopaikkakuntalaisten kuolleiden ja haudattujen luettelo 1918.

24 Mm. HS 16.8.1918. – Luvan mukaan oli mahdollista avata yksittäinen, hautausmaan ulkopuolella oleva hauta omaisten, poliisiviranomaisen valvonnan alla, piirilääkäriin ohjeiden mukaan. Siirtoihin liittyneestä problematiikasta kts. *Peltonen* 2003, 89–102.

Ja joka tuo tietää ilmoittaa, se tulee tietysti merkityksi toimenpiteeseen vaikuttaneena henkilönä (josta ei yleisöllä tähän saakka ole yleensä olemassa tarkempia tietoja) ja voisi joutua kostorytyksen esineeksi.²⁵

Suojeluskuntien mielipide oli, että hautojen avaaminen aiheuttaisi provokaatioita; erityisesti pidettiin ”suorastaan pelottavana toimenpiteenä” sellaisten hautojen avaamista, joissa on useita ”rangaistuja”:

On ilmeistä, että ne havainnot, joita hautoja avattaessa tehdään, ovat omiansa raivostuttamaan kapinahenkisiä, sekä antamaan heille aihetta tarkoituksellisten juttujen ja kertomusten levittämiseen, ja voipa silloin tulla avajain tietoon seikkoja, jotka eivät liene omiaan edistämään rauhan palauttamista maahan.²⁶

– – Monet suojeluskuntien toimihenkilöt ovat minulle vakuuttaneet, että kapinanaikaiset toimenpiteet alkoivat jo unohtuiksi joutua. – – Nyt toimihenkilöt saavat alinomia tehdä tiliä tuomittujen sukulaisille sekä kuulla näiden solvauksia toimenpiteistä, joita ei muka senaattikaan hyväksy.²⁷

Epävirallisten hautojen siirrot avasivat uudelleen sen konfliktin, joka voittajien ja hävinneiden välille oli jäänyt kytemään. Papisto joutui monin paikoin taiteilemaan tämän kahtiajaon välimaastossa; toisaalta kuuntelemaan hävinneiden järkyttäviä kertomuksia, toisaalta huomioimaan suojeluskuntien vaatimukset. Suojeluskuntien näkökulmasta osa kansaa oli noussut kapinaan laillista yhteiskuntajärjestystä vastaan, tehnyt ryöstöjä ja murhia. Rankaisutoimet olivat siinä katsantokannassa olleet välttämättömyys.²⁸ Hautaustoista eivät suojeluskuntalaiset päässeet rauhaan siinäkään tapauksessa, että ne jätettiin seurakuntien hautausmaiden ulkopuolelle: 1920-luvun alussa organisoidut hautojen huoltokomiteat ja niiden näkyvä toiminta koettiin yhtä lailla kiusallisena toimintana.²⁹ Tässä mielessä toteamus, jonka mukaan ”yleisöllä” ei ole tähän saakka ollut tietoja ”toimenpiteisiin vaikuttaneista henkilöistä,” on valaiseva ja oletettavasti myös varsin hyvin paikkansa pitävä. Niin kauan, kun valkoisiin sitoutunut kansanosaa pysyi yhtenäisenä, joko vaiti tai onnellisen tietämättömänä siitä, mitä oli tapahtunut, asiat olivat paikallisen suojeluskunnan näkökulmasta hyvin.³⁰ Tämä tasapaino oli mahdollista saavuttaa, koska paikallisella tasolla ”valkoisesta terroristista” ei ollut muodostunut enempää valkoisiin kuin punaisiin lukeutuvien keskuudessa yleensä täsmällistä kokonaiskuvaa. Itse asiassa koko pitäjässä ainoa ryhmä, jolla tieto tragedian mittasuhteista oli suojeluskunnan paikallisen esikunnan lisäksi, oli paikallisen seurakunnan papisto.³¹

25 SArk YEOs III 23/2202 D1 Sortavalan Os. kirjeet 1918–1919 Päämajan tiedusteluosaston Sortavalan alaosasto Senaatin kirkollisasiantoimituskunnalle 2.9.1918.

26 Em. asiakirja. Kirkollisasiantoimituskunta antoi 16.10.1918 asiassa maaherroille, tuomiokapitulille ja senaatin sota-asiaintoimituskunnalle lähetetyn vastauksen. Sen hämmästeli, ettei annetun ohjeen olisi pitänyt ”antaa aihetta vääriin tulkintaan.” Ohje koskikin nyt ainoastaan valtiorikos oikeuden tuomiosta ammuttuja. KA Kirkollis- ja Opetusministeriö Db 146, Kirjeet 1918 Kiertokirje 16.10.1918.

27 SArk YEOs III 23/2202 D1 Sortavalan Os. Kirjeet 1918–1919 Päämajan tiedusteluosaston Sortavalan alaosasto Senaatin kirkollisasiantoimituskunnalle 2.9.1918.

28 Olen käsitellyt tätä laajasti aikaisemmassa tutkimuksessani, *Tikka* 2004.

29 *Saarela* 1996, 181–183.

30 Kirkollisasiantoimituskunnan ohje kuvastaa juuri tätä tietämättömyyttä.

31 Tämä käy ilmi esimerkiksi edellä mainitusta kirjeestä, jonka laatinut piiripäällikkö perusti tietonsa useiden paikallisten päälliköiden kanssa käymiensä keskusteluihin.

Kenttäpapin paikka?

Suomen noin tuhannesta papista aseelliseen taisteluun sisällissodassa valkoisten puolella osallistui vain muutamia;³² sen sijaan osana valkoista yhteiskuntaa tukevaa voimaa papisto toimi varsin laajasti suojeluskuntien hyväksi, erityisen voimakkaasti Etelä-Pohjanmaalla.³³ On myös todettu, että sisällissodan aikana noin puolensataa pappia osallistui suojeluskuntien toimintaan kotipitäjässään.³⁴ *Outi Fingeroos* on korostanut papiston roolia kristillisten arvojen ja moraalien sekä kirkon valta-aseman säilyttäjänä sisällissodassa ja sen jälkiselvittelyissä; tämä asetus johti hänen mukaansa jopa uskonnon käyttämiseen ideologisena lyömäaseena.³⁵

Papiston yhteys suojeluskuntiin jäi pitkäksi aikaa epäviralliseksi. Esimerkiksi papistolle suunnattu käsikirja *Seurakuntatyö* (1931) ei mainitse suojeluskuntia lainkaan, vaikka siinä tarkastellaan erityisryhmien, mm. vankien ja sotapalveluksessa olevien sielunhoitoa. Papisto kuten muukin paikallinen eliitti osallistui tai oli osallistumatta suojeluskunnan toimintaan yksityishenkilönä. Osallistumisaktiivisuus riippui paitsi papin omista poliittisista ja yhteiskunnallisista mieltymyksistä myös paikkakunnan sosiaalisen verkon rakenteesta ja ennen kaikkea vuoden 1918 varjosta paikkakunnalla.

Kirkon ja suojeluskuntien suhdetta vahvistettiin 1920-luvun puolivälissä, jolloin sk-järjestön sisältä lähteneen suunnitelman mukaan luotiin suojeluskuntapiireihin kenttäpappijärjestelmä. Piiripäälliköt sopivat ”sk-harrastuksia lähellä olevan papin kanssa suojeluskunnan tilaisuuksien yhteydessä tapahtuvien toimitusten uskonnollisen puolen järjestelystä.”³⁶ Nämä papit nimitettiin sittemmin piirin kenttäpapeiksi.

Vuoden 1925 aikana kymmenkunta – vajaa puolet suojeluskuntapiireistä – sai kenttäpapin. Kaksikymmenluvun jälkipuoliskolla suojeluskuntapappien roolia suojeluskuntatoiminnassa vahvistettiin laatimalla ohjesäännöt kenttäpapeille sekä ryhtymällä kouluttamaan kenttäpappeja suojeluskuntain päällystökoulussa. Koulutus kohtasi jonkinasteisen innostuksen, sillä 1920-luvun lopulla suojeluskuntajärjestön kouluttamia kenttäpappeja oli vajaa puoli sataa; samaan aikaan on arvioitu suojeluskuntajärjestöön kuuluneen yhteensä noin 150 pappismiestä.³⁷ Tultaessa 1930-luvun jälkipuoliskolle kenttäpapin koulutuksen oli saanut puolentoista sataa pappia, joista noin 80–90 toimi tässä työssä aktiivisesti osallistuen mm. kenttäpappien toimintaa organisoiville neuvotelupäiville.³⁸

Se, että pääosa suojeluskuntapapeista oli jo suojeluskuntatoiminnan alusta alkaen toimintaan osallistuneita, näyttäisi korostavan papiston sitoutumista liikkeeseen juuri sisällissotakokemusten kautta. Suojeluskuntapapisto edusti varsin pientä osaa koko Suomen luterilaisesta noin tuhannen miehen papistosta, vaikka heitä järjestön hengellisiin tarpeisiin oli varmaankin aivan riittävä määrä. On myös huomionarvoista havaita, että tarve yhteistyöhön lähti suojeluskunnan, ei kirkon piiristä. Mielenkiintoinen

32 *Kena* 1979, 52.

33 *Kena* 1979, 72.

34 *Kena* 1979, 52.

35 *Fingeroos* 2004, 336.

36 *Hersalo* 1962, 297; *Raikkala* 1964, 253–255.

37 *Hersalo* 1962, 297–298. Luterilaisessa kirkossa oli 1930-luvulla noin 1 000 pappia.

38 *Raikkala* 1964, 258.

tieto tämän toiminnan kannalta on myös se, että suojeluskuntien ”hengelliseen työhön” ei budjetoitu suojeluskuntain yliesikunnassa erikseen varoja. Tämäkin näyttää korostavan kirkollista toimintaa suojeluskuntien yhteydessä nimenomaan vapaaehtoisena toimintana: hartaushetken pitämisestä paikallinen pappi tosin tuskin kieltäytyi esikunnan jäsenen sitä pyytäessä, kuului pappi sitten suojeluskuntaan aktiivijäsenenä tai ei.

Näyttäisi siis siltä, että papisto ja suojeluskunnat toimivat tässä yhtälössä vain niin paljon yhdessä kun se kummankin kannalta oli tarpeellista. Papisto osallistui suojeluskuntatyöhön niissä puitteissa jotka suojeluskunta sille osoitti, mutta papisto ei myöskään osoita erityistä omaa aktiivisuutta. Tämä näkyy myös 1930- ja 1940-luvulla valmistuneissa suojeluskuntien historiikeissa niiden kuvatessa papiston työtä suojeluskuntaliikkeessä.³⁹ *Artturi Tienari* laskee Pohjois-Hämeen suojeluskuntapiirin historiasa 1930-luvun mittaan piirin eri tilaisuuksissa papiston esiintyneen parhaimmillaan yli sata kertaa vuoden aikana, mutta muuten tästä työstä hän toteaa ainoastaan sen ”kannattajajoukkoja lisäävän”⁴⁰ luonteen. Viipurin suojeluskuntapiirin historian kirjoittanut *Kalle Väänänen* toteaa ”tärkeänä saavutuksena suojeluskuntien ja papiston suhteen selvittämisen.” Tällä hän ilmeisesti viittaa niihin ristiriitoihin, joita piirin alueella papiston ja suojeluskuntalaisten suhteen oli ollut juuri koskien 1918 surmansa saaneiden punaisten hautoja. Koulutettuja kenttäpappeja piirin alueella oli 1930-luvun lopulla 24, kun paikallissuojeluskuntia suojeluskuntapiirissä oli puolen sataa.⁴¹

Suojeluskunnat tarvitsivat ympäröivää porvarillista väestöä, ne tarvitsivat kuntaa, valtiota ja kirkkoa taustavoimaksi, josta haettiin oikeutusta ja valtuutusta maanpuolustustyölle. Toisaalta ne myös hyvin voimakkaasti halusivat määritellä itse sen, mihin ja miten eri instansseja käytettiin. Papiston avulla nähtiin mahdolliseksi kasvattaa suojeluskuntien jäsenmäärää – osoittihan suojeluskuntaliikkeen näkökulmasta se, että seurakunnan pappi osallistui suojeluskuntatyöhön liikkeen epäpoliittisuutta niille, joita suojeluskuntiin haluttiin. On myös hyvä muistaa, että kyseessä oli *yleisporvarillinen* liike, ei siis edes lähtökohtaisesti ”koko kansaa” yhdistävä puolustusjärjestö. Joukkoihin ei lähtökohtaisestikaan haluttu niitä, jotka olivat liikettä kohtaan kriittisiä tai ajattelultaan poliittisesti epäluotettavaksi leimattavissa.⁴²

Suojeluskunnissa 1920-luvun mittaan tapahtunut kehitys kohti laajempia kansalaispiirejä puoleensa vetävää yleisporvarillisempaa maanpuolustusjärjestöä vaikutti myös suojeluskuntien ja kirkon suhteeseen. Kun suojeluskuntatyöstä 1930-luvun mittaan muotoutui se yleisporvarillinen maanpuolustusjärjestö, johon oli 1920-luvun puolivälistä tietoisesti lähdetty liikettä kehittämään, toimintaan saatiin yhä enemmän myös papistoa mukaan. On kuitenkin huomioitava, ettei tämä kehitys lisännyt suojeluskuntatyön suosiota mitenkään räjähdysmäisesti papiston keskuudessa. Suurimmat suojeluskuntatyöhön osallistuneiden pappien ryhmät olivat jo vuosina 1917–1918 suojeluskuntatyöhön osallistuneet ja toisaalta oletettavasti nuoret, teologian opiskelijat tai

39 Esim. *Tienari* 1943; *Väänänen* 1939.

40 *Tienari* 1943, 431.

41 *Väänänen* 1939, 346.

42 Tämän osoittaa jo yksin se, että vasta talvisodan aikana sovittiin työläistäustaisten jäsenten avoimesta hyväksynnästä suojeluskuntien jäsenistöön: joskin nuorisotyössä so. poikatoiminnassa työläistäustaisia oli ryhdytty ottamaan jo 1930-luvun mittaan jäsenistöön.

opintojaan päättävät papit, jotka edustivat enemmänkin omaa ikäluokkaansa ajan henkeä kuin papistoa kokonaisuudessaan.

Yhteenvedo

Suojeluskuntien ja kirkonmiesten yhteyttä on toistaiseksi valotettu varsin hajanaisesti. Suojeluskuntien kenttäpappitoiminnasta tiedämme toiminnan yleiset linjat, ja käytännön suojeluskuntatyön ja papiston välisiä suhteita on jonkin verran valotettu, ei tosin omana itsenäisenä tutkimuskysymyksenään. Etenkin papiston mentaalista suhtautumisesta suojeluskuntaliikkeeseen ja sk-työhön on olemassa varsin vähän tutkittua tietoa: mitä suojeluskuntapapit ajattelivat, miten he perustelivat toimintansa, millä tavalla he näkivät vuoden 1918 tapahtumat? Papisto ei ole myöskään kovin merkittävässä määrin itse valottanut sitä, millainen suhde sillä oli valkoisen Suomen perinnöstä konkreettimpaan, paikallisiin suojeluskuntiin.

Mikä oli kirkonmiesten ja suojeluskunnan suhde? Oliko kyseessä pakkoavioliitto, järkiavioliitto vai epäpyhä allianssi? Tähän voisi vastata niin, että suhde suojeluskuntaliikkeeseen oli 1920- ja 1930-lukujen Suomessa kaikkea mainittua. Se oli vuodet 1917–1918 kokeneiden näkökulmasta joko itsestään selvä tai kriittisimmilläänkin pakkoavioliitto: papisto oli punaisten vallankumousyrityksessä uhattuna kuten muukin sivistyneistö. Sisällissodan ristiriitaisen perinnön seurauksena 1920-luvun alussa suojeluskunnan ja kirkon suhde oli monilla paikkakunnilla epäpyhä allianssi. Papisto tunsi suojeluskuntien pahat teot, ja joutui virkansa puolesta törmäyskurssille paikallisen suojeluskunnan kanssa nimenomaan vuoden 1918 sodan jälkiselvittelyistä, pahimmissa tapauksessa monta kertaa. Papiston suhde hävinneisiin oli yhtä lailla problemaattinen, kokivathan monet hävinneeseen puoleen lukeutuneet papiston avoimesti valkoiseksi.

Suojeluskunnat kehittyivät 1930-luvulle tultaessa ”luokka-armeijasta” porvarillisen Suomen maanpuolustusjärjestöksi, joka kokosi riveihinsä niin IKL:n, kokoomuksen, ruotsalaisten, edistysmielisten kuin maalaisliitonkin kannattajia. Tässä tilanteessa kirkkokin voitiin jo nähdä aikaisempaa laajemmin suojeluskuntaliikettä tukevana instituutiona. Tultaessa 1930-luvun jälkipuoliskolle voitaisiin jo monin paikoin aikalaistulkintana puhua eräänlaisesta järkiavioliitosta. Papisto tuki suojeluskuntaliikettä näkyvästi esiintymällä omassa roolissaan suojeluskunnan tilaisuuksissa, pienen osan papistoa toimiessa myös virkatoimiensa ulkopuolella aktiivisesti suojeluskunnassa. Nämä papit olivat kuitenkin enemmän tai vähemmän järjestön toimintaan ”sisäänkasvaneita” jo vuosien 1917–1918 kokemustensa tai sukupolvensa arvojen kautta. Joka tapauksessa papiston suhde suojeluskuntiin on paljon monisyisempi ja problemaattisempi kuin mitä on tavattu korostaa. Suomen luterilaisessa kirkossa oli suojeluskuntien suhteen sekä muutamia ”liipasinpappeja,” että koko joukko epäileviä Tuomaita.⁴³

43 Nimitys ”liipasinpappi” tulee kirjasta *Toivonen* 2000.